

UDC 930.85 (4—12)

YU ISSN 0350—7653

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

COMITE INTERACADEMIQUE DE BALKANOLOGIE
DU CONSEIL DES ACADEMIES DES SCIENCES ET DES ARTS
DE LA R.S.F.Y.

INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XVI—XVII

BELGRADE
1985—1986

<http://www.balcanica.rs>

Габријела ШУБЕРТ
Балканолошки институт
Берлин

УЛОГА ЖЕНЕ У НАРОДНОМ ЛЕЧЕЊУ НА БАЛКАНУ

Лечење народа уопште

Народ у свом лечењу примењује разна искуства. Научна медицина ово искуство дели по принципу рационалности: на рационално и ирационално подручје. Рационална терапија се тиче емпиријског поступка у надрилекарству која потиче од природног инстинкта човека за лечењем и употребљава традиционална домаћа средства као биље и траве, наизменичне купке, знојење, млеко, животињске и човекове секрете, минерале, алкохол, лежање у кревету, масаже и сл., да би се болест излечила. Ирационална терапија односи се на магијски и теургијски начин лечења. Исходна тачка ове мере је веровање народа да се човек разболи зато што је опчињен и само се магијским начином може тога ослободити: бајање или исцељујуће мољење, прелажење болести на животиње и камење, преношење болести на дрвеће и изворе, расецање болести ножем или секиром, терање болести метлом, завезивање у чаробни чвор, а и молитве и даривање вотива, ношење амајлије и многа друга средства.

У пракси су ови исцелитељски методи тесно спојени и представљају једно јединство. Њихово раздвајање, које је успостављено школском медицином, постоји само у теорији. Док научна медицина одбија магијска терапијска средства због њихових ирационалности, емпиријску медицину мање-више толерише, чак и делимично интегрише у свој сопствени терапијски инвентар под насловом „природно лечење“. Ово природно лечење у Западној Европи у данашње време, у време отуђивања од хемије, ужива све већу популарност.

Народно лечење на Балкану

На Балканском полуострву, методи природног лечења су од давних времена општераспрострањени у народу, иако су увек праћени, као што је поменуто, магијским ритуалима.

Још у првим деценијама нашег века, надрилекарство је преовладало у лечењу народа у многим крајевима. Главни узрок ове околности јесте петстогодишња османска владавина и, у вези с њом, одвајање Балканског полуострва од осталих делова Европе.

Бугарска здравствена служба, на пример, саопштава у другој половини прошлог века да су се Бугари у прве две, три деценије после ослобођења од Турака, 1878. године, само у крајњим случајевима обраћали школованом лекару или болници и то онда кад су све друге могућности надрилекарства биле испробане и нису дале резултате.¹

Такву ситуацију, између осталих, описује Феликс Каниц за време његове експедиције кроз Балкан од 1860. до 1879. године у Русчуку. Он саопштава: Власници предузећа и закупници апотека, гостиона, возила итд. у највећим случајевима су странци. Поред многих армјанско-греко-влашких надрилекара и извртача закона који су често сами себи правили дипломе, Русчук и има неке лекаре и адвокате који су темељно студирали своју струку у иностранству... Рационално школоване лекаре, међутим, мало посећује становништво, пошто је упркос турском фатализму и бугарској штељивости клима Русчука изванредна.²

Жена и народно лечење на Балкану

У случају болести, људи на Балкану нису се раније обраћали болничком лекару, већ су тражили мудру бабу у селу која се сматрала као чврста социјална институција. У њу су људи имали поверење, њу су питали за савет — и то не само кад би боловали него и у случају неверства супруга или, на пример, кад крава више није давала млеко... Према томе, истина је да је народна медицина још у XIX stoleћу — не узимајући у обзир делатност грчких путујућих лекара који су у групама путовали од Епира све до Босне и Србије, а и медицинске услуге неких манастира — била ограничена на велике градове.³ Први лекари школовани у иностранству дошли су у Србију 1819. године. До изграђивања сопственог система медицинског лечења и до оснивања првог Медицинског факултета у Београду 1920, прошло је много времена. Српски

¹ Chr. Vakarelski, *Bulgarische Volkskunde*, Berlin 1969, 241 (Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte).

² F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historischgeographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860—1879*, I Band, Leipzig² 1882, 231.

³ P. Kemp, *Healing ritual. Studies in the Technique and Tradition of the Southern Slavs*, London 1935, 227 i sl.

владар Милош Обреновић (1780—1860) је у Србији стално потпомагао рад лекара школованих у иностранству, али истовремено се обраћао и врачарама и биљарицама кад би се неко у његовој породици разболео.

Кад је 1823. године у Крагујевцу избила срадобоља, оне су му саветовале да сину, за профилаксу, даје следећи лек: мокраћу јарца, четири лубенице као и младо корење. Кад је избила епидемија колере, Обреновић је ангажовао девет старих жена које су му изаткале једну кошуљу, седећи голе и ћутећи поред ватре. Читава породица Обреновићева као и њена војна и цивилна пратња су се потом провукли кроз ову кошуљу.⁴

У наше време, разуме се, налазимо на Балкану околности које се темељно разликују од описаних. Медицинско лечење је захватило и најудаљенија села. У исто време и народна медицина данас није остала сасвим без овог удела. Сеоско становништво посећује лекара и слуша његова терапијска упутства. Међутим — и ово се тиче, пре свега, старих људи — накнадно се обраћају сеоским надрилекарима, да би им ови својим знањем помогли приликом лечења. То се најчешће догађа онда кад терапија коју је лекар прописао није помогла или кад резултат његове терапије није задовољавајући, или пак кад је у питању тешка, неизлечива болест.⁵

Дакле, има још мудрих жена, које су у свом крају добро познате, способне да припреме мелем, да обаве мање операције и да бају; да не говоримо о томе да у готово свакој породици постоји старија жена која још зна старе вештине лечења, на пример лечење рана, а често познаје и магијске радње.

Некада су се у централним земљама Балкана, као и данас, жене налазиле у центру исцелитељске праксе. Делатности мудрих баба припадају комплексни исцељујући ритуали код којих емпиријски и магијски елементи, као што је већ речено, представљају јединство, а исто тако бајање⁶ и лечење биљем.

⁴ П. Кемп. *нав. дело*, 227.

⁵ Упор. нпр. Р. Фабијанић, *Народна медицина становништва Дрвенте с околином*, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине у Сарајеву, Етнологија, Нова серија, св. XXX/XXXI (1975/76), Сарајево 1978, 90. Аутор саопштава слично понашање жена при порабању. Порабање код куће је још уобичајено, међутим најчешће тек у случају другог или трећег детета и после рабања првог детета у болници без тешкоћа. Упор. у овој вези и R. and E. Blum, *Health and Healing in Rural Greece. A Study of Three Communities*, Stanford/Cal. 1965, 166 и сл.

⁶ Тако на пример у Скопској котлини: упор. М. Филиповић, *Обичаји и веровања у Скопској котлини*. Српски етнографски зборник LIV, 2. од., књ. 24, Београд 1939, 529. Бајалица се ту зове *басмарица*, *кушачка*, *бајалица*, *бајалка*, *вештица*. Често су Циганке. У вези са бајањем код Срба упор. П. Момировић, *Бајање у нашем народу*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XIII (Београд 1938), 76—85; Исти, *Бајање у Јагодини и околини*, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. XI (Београд 1936), 64—68; Исти, *Неколика бајања из Поморавља*, Зборник Етнографског музеја у Београду (1901—1951), Београд 1953, 255—260.

Мушкарци су радили на оним подручјима надрилекарства на којима је била неопходна физичка снага; тако на пример при лечењу поломљених кости, вађењу зуба, метака, при ампутацији, пуштању крви итд. Све је то припадало делатности бербера. Бербери су на Балкану углавном били Турци, Албанци и понекад и Грци — познаваоци оријенталне фармације.⁷ Централну улогу у народној медицини на Балкану ипак је играла жена.

Другачију ситуацију налазимо код Турака и Маџара, код некадашњих јахачких народа са шаманистичким традицијама. Код њих *мушкарац* игра одређену улогу у народној медицини, *üfürükçi* код Турака (према *üfürmek* „дувати на кога“) је маџионичар, мушкарац. Код Маџара такву функцију има *táltos* — један маџионичар са јаким шаманистичким особинама — као и *garabonciás* — маџарска варијанта путујућег ученика и маџионичара из средњег века са делимично шаманистичким траговима. У овој вези треба да поменемо и хоце. Они су познавали оријенталну медицину и њима су се раније за лекарску помоћ обраћали балкански муслимани.⁸ С друге стране, и код Маџара су оригиналне источњачке митолошке представе често помешане са европским елементима — на пример у вези са вештицом⁹, тако да и код њих лечење биљем и бајање често припадају жени.¹⁰

Поставља се питање: шта је узрок да су се на Балкану управо жене оспособиле као народне лекарке. У тражењу одговора треба, по мом мишљењу, узети у обзир некадашње представе матријархалног порекла балканских народа о болести и судбини.

Судбинска нит заузима, као што је познато, значајно место у веровању народа југоисточне Европе. У античкој Грчкој је она везана за три богиње које одређују судбину: Клото, Лахеса и Атропа. По веровању народа, ове три мудре жене су се јављале после рођења детета да би одредиле судбину новорођенчету и делиле му срећу и несрећу. Клото у грчкој митологији преде животну нит, Лахеса досуђује догађаје у животу и уз то и болести, а Атропа пресеца животну нит.

⁷ Упор. П. Кемп, *нав. дело*, 218. Аутор опширно описује инвентар средстава и прибора ових мушкараца.

⁸ Тако нпр. и у Албанији: Хоца је у случају болести читао молитву из Корана, дунуо на болесника и правно лековит запис из Корана који је болесник требало да носи као амаџију. Упор. нпр. П. Кемп, *нав. дело*, 219 и сл.

⁹ Од средине XVII века је веровање Маџара у вештице било под јаким немачким утицајем. Упор. I. Balassa, Gy. Ortutay, *Ungarische Volkskunde*, Budapest/München 1979/1982, 722. Између осталог и бајање Маџара бројањем унатраг припада европском контексту, упор. B. Gunda, *Europäische Beziehungen eines ungarischen Zauberspruches*, *Ethnographica et Folkloristica Carpathica*. T. 3, Debrecen 1983, 137—166.

¹⁰ Упор. I. Balassa, Gy. Ortutay, *нав. дело*, 720 и сл.

Грчке богиње судбине одговарају римским *parcae*, трима *Mareiēn* немачког народног веровања и балканским суџеницама (које се зову *наречници* код Македонаца и Бугара, *ursitele*, *ursitori*, *ursitoarele* код Румуна, *ora*, *fatia*, *fatmirat* код Албанаца, *keshalyi* код Рома и *boldogasszony* код старих Маџара). Све оне имају особине Велике мајке, односно Мајке земље која је у својој неограниченој савршености власти утицала у човекову судбину позитивно и негативно, срећу и благостање, као и несрећу, болести и смрт. Трагове ове дуалистичке личности налазимо и код балканских народних лекарки. Оне су кадре да управљају човековом судбином у позитивном као и у негативном смислу. У позитивном смислу, лече болести, односно ослобађају болесника од чини. У негативном смислу, способне су да изазову болести човеку и нанесу зло.¹¹

На основу истраживања поделе ритуалних функција у патријархалној породици у Шумадији, Kerewsky-Halpern¹² објашњава лечничку компетенцију жене: док је мушкарац носилац ритуала у вези са редовним и уређеним животом породице, на пример култа предака, жена је носилац свих оних ритуала који се тичу нерегулисаног, неуређеног, непознатог и тајног у животу. У овај круг спадају и болести које, по веровању народа, настају путем магије. Ове примедбе аутора су занимљиве и важе за готово све патријархалне социјалне организације. Истовремено треба рећи да се њима не може објаснити различита ситуација код Турака и Маџара. Због тога смо више склони да у овом питању успоставимо везу са некадашњим матријархалним представама народа о судбини и болести. Такав контекст обухвата између осталог и примедба у горепоменутом раду, да народне лекарке на Балкану по њиховој природи треба сматрати као архетипске мајке и да сељаци њих и зову мајке.

Представе балканских народа о болести

Код свих народа југоисточне Европе општераспрострањено је веровање да су антропоморфни демони проузроковачи болести код човека. Они изазивају болести чинима,¹³ то се види

¹¹ Упор. у овој вези између осталог G. Schubert, *Die Rolle der Frau im Volksglauben der Südslawen*, Slavica Gandensia 7—8 (Gent 1980—81), 157—179 и исто, *Textilien als magische Mittel der Verhütung und Heilung von Krankheiten im südöstlichen Europa*, Zeitschrift für Balkanologie, T. XX/1 Wiesbaden 1984), 96.

¹² B. Kerewsky-Halpern, *Talk, Touch and Trust in Balkan Folk Healing*, Social Science and Medicine (Cambridge), T. 21 (1985), бр. 3, 1—7.

¹³ Вид. између осталог F. S. Krauss, *Volksglaube und religiöser Brauch der Südslawen* (Darstellungen aus dem Gebiete der nichtchristlichen Religionsgeschichte II), Münster i. W. 1890, 31 и сл.; E. Schneeweis, *Serbokroatische Volkskunde*, 1. Teil (Grundriss der slavischen Philologie und Kulturgeschichte 14), Berlin 1961, 16 и сл.; Ch. Vakarelski, *нав. дело*,

из неких говорних обрта као, на пример, сх. на њему су чини или мађ. *osindmány érte*, одн. и нем. *Er ist von einer Krankheit befallen*. Демони, по веровању народа, нападају тело човека, спуштају се на њега или продиру у тело да би тамо блокирали један орган или више њих. Често делују из даљине и шаљу човеку „эле очи“ или урок. У хришћанском тумачењу, демоне шаље Господ Бог да би казнио људе за њихове грехе.¹⁴

Проузроковачи болести се веома често представљају као страшне и ружне жене,¹⁵ од којих неке чак имају и индивидуалне црте, као на пример *чума*, односно *куга* (мађ. *osuta*, рум. *ciută*, алб. *murtája*). На источном Балкану народ верује да су демони који проузрокују болести увек жене: *нави* нападају породиљу, *трески*, *тресавици* проузрокују ватру, *червенка* поганчину итд.¹⁶ *Мора*, односно *морава* и *вештица* (мађ. *boszorkány*, алб. *shtriga*) имају моћ да зачарају човека.¹⁷ Исте моћи имају *виле*, односно *самовиле* (*szépasszony* код Мађара; *ora*, *zana* код Албанаца, *orđ* код Румуна и *moira* код Грка).¹⁸ На крају, сматра се да и *бајалица*, *бахорица* и *видарица*, односно *бајачка*, *врачка*, *баснарка*, *баснатарка* код источних Јужних Словена (код Мађара *büdájós*, *javasasszony*, *ráolvasó*, код Албанаца *diesja*, *diestárja*) а чак и *бабица* (код Мађара *bába/asszony*) имају моћ да призову болести на исти начин на који их лече. Из тог разлога народ их поштује а делимично их се и боји.¹⁹

235 и сл.; W. Lettenbauer, *Über Krankheitsdämonen im Volksglauben der Balkan-slaven*, Serta Monacensia (Festschrift für Franz Babinger), Leiden 1952, 120—135; A. Strauss, *Die Bulgaren, Ethnographische Studien*, Leipzig 1898, 200 и сл.; M. E. Durham, *Some tribal origins, laws customs of the Balkans*, London 1928, 243 и сл.; П. Кемп, *нав. дело* 49 фф.

¹⁴ Упор. Ch. Vakarelski, *нав. дело*, 235.

¹⁵ *Нав. дело*, 235; A. Strauss, *нав. дело*, 200 и сл.

¹⁶ Ch. Vakarelsky, *нав. дело*, 234 фф.; F. S. Krauss, *нав. дело*, 40; A. Strauss, *нав. дело*, 200 и сл.; G. Buschan, *Die Bulgaren. Herkunft und Geschichte, Eigenschaften, Volksglaube, Sitten und Gebräuche*, Stuttgart 1917, 37, 56 и сл.; W. Lettenbauer, *нав. дело*, 127 и сл.

¹⁷ Упор. M. E. Durham, *нав. дело*, 243 и сл.; E. Pocs, *Binde-und Lösungszauber im ungarischen Volksglauben*, Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae. T. XVI Budapest 1967, 130. Код Албанаца се раније веровало да су штриге одговорне за велику смртност деце пошто оне високо цене крв деце.

¹⁸ По народном веровању Јужних Словена, онај који омета вилино коло, кажњен је тешком болешћу: у мађарском језику је позната изрека а *szepasszony ágyában fekszik* „лежи у кревету 'лепе жене' — то се асоцира са тешком болести; упор. и нем. *im Bett der Hel liegen* „лежати у кревету од Хел“. E. V. Schneeweis, *нав. дело*, 22f; A. Strauss, *нав. дело*, 153; g. Schubert, *Die Rolle der Frau im Volksglauben der Südslaven...* 164 и сл.

¹⁹ Из ових разлога је у Мађарској био обичај да се иза бајалице баци со кад је походила кувћу, да кувћа и људи не би били опчињени. Упор. M. Horpál, L. Törö, *Népi gyógyítás Magyarországon*, Ethnomedicine in Hungary, Orvostörténeti közlemények, Suppl. 7—8 (Budapest 1975), 51.

Док су демони болести искључиви представници Онога света с негативним обележјем, мудре бабе као и виле су дуалистичка бића са позитивним и негативним особинама, и прелаз из бајалица, вила, вештица у демоне болести је, као што се види, лак. Томе одговара да бајалице код Јужних Словена о себи мисле да су оне васпитанице и посестрима виле које им налажу да лече.²⁰ Из ових и других веза постаје видљиво да помињане женске личности разних врста више-мање носе трагове матријархалних представа о судбини и болести.²¹ При томе, мудре бабе играју улогу посредница. Оне посредују између човека у Овом и својих сестара у Оном свету.

Мудра баба: посредница између Овог и Оног света

Мудре бабе представљају једну врсту свештеница. Као што је познато, положај свештеника је од почетка везан за улогу лечења.²² Мудра баба делује у Овом и Оном свету зато што добро познаје оба света. У основи њених знања лежи посматрачки дар; она темељно и пажљиво посматра природу Овог света са њеним специфичним законитостима и узајамним дејствима. Она то ради на женски начин који се разликује од мушког начина. Док мушкарац у односима са природом покушава да њу савлада и измени, жена постаје савезница природе, продире у њену суштинску структуру да би „из дубине“ открила њене сакривене тајне и управила их у жељеном правцу. У овом смислу лекарка зна особине лековитих биља и трава и начин деловања природних лекова на организам човека. Истовремено познаје и тајне Онога света као и средства и начине истеривања демона болести тако што једно опчињавање, према веровању народа, може бити савладано само противчинима. И данас је на Балкану распрострањено мишљење — и то пре свега у селима — да се у случају епилепсије (која се сматра неизлечивом) и разних других унутрашњих обољења везаних за немање апетита, изнемоглост, несвестицу и узнемиреност примењују само архаични методи магијске медицине,

²⁰ K. S. Krauss, *нав. дело*, 97.

²¹ Упор. G. Schubert, *Die Rolle der Frau im Volksglauben der Südslawen*. 1.; Иста, *Textilien als magische Mittel der Verhütung und Heilung von Krankheiten...*, 96.

²² Првобитно су свештеници који су били носиоци култа богова у исто време били и експерти за лечење. По представи народа, свештеници су највише били кадри да отерају зле духове јер су званично били у контакту са натприродним силама а и сами су имали магијске моћи. Још данас код неколико афричких племена религија и лечење припадају личности свештеника (он се зове *priest doctor*). Вид. G. Buschan, *Über Medizinzauber und Heilkunst im Leben der Völker*, Berlin, 1943, 211 и сл.

при чему је бајање адекватан метод лечења.²³ Мудра баба се ту најбоље сналази. Она делује на сличан начин као шаман који се у трансу спушта у Доњи свет да би ратовао са духом болести а после се диже у свет богова да би вратио изгубљену душу болесника.²⁴ Баба то, међутим, ради на други начин о чему ће још бити речи. Постоји и веровање да лекарка добија моћ лечења на идеалан начин тако што сама постаје болесна и у том стању продире у Онај свет.²⁵

Мудра баба: познавалац природних тајни

Лекарка не само што познаје тајне Овог она познаје и тајне Оног света. То произлази из разних имена која су у употреби за њу, на пример сх. *в(ј)ештица*, мак. и буг. *вештица*, слов. *вешча* према прасловенском корену *вед-* у значењу „знати“. На исти начин алб. *diesja*, *diestarja* „бајалица, гатарка“ је везана за глагол *di* „знати“; исто тако буг. *znachárka* за *знаја* „знати“. Мабари, међу осталим именима, за бајалицу употребљавају назив *tudós-* одн. *tudákos (asszony)* који дословно значи „знајућа жена“ према глаголу *tud* „знати“. Ово специфично знање бајалице је према хришћанском учењу протумачено као пакт са Баволом. Већ у старословенским текстовима налазимо потврде овом гледишту свештенства према бајалицама.²⁶ У једном далматинском предању се то приказује на следећи начин:

Свети Петар је по налогу Бога Оца одсекао жени и Баволу главу пошто су се толико посвађали да их нико није могао помирити. Кад им је, по налогу Бога, опет требало ставити главе на право место, он их је незнајући променио. Бог Отац није обратио пажњу, прекрстио се и у истом моменту су обоје ускрсли. Он коме буде слава и част никад не издаје противну заповест. Одсад па довека. Амин.²⁷

²³ Упор. Р. Фабијанић, *нав. дело*, 89. Против епилепсије помажу ношење записа и молитве које се изговарају изнад болесника.

²⁴ О шаманизму има много литературе; упор. између осталог М. Eliade, *Le Chamanisme et les Techniques Archaïques de l'Extase*, Paris 1951; Н. Findeisen, *Schamanentum*, Stuttgart 1957; А. Rosenberg, *Die Seelenreise*, Olten 1952; L. Vajda, *Zur phaseologischen Stellung des Schamanismus*, Ural-Altische Jahrbücher XXI, Wiesbaden 1959; S. Golowin, *Das Reich der Schamanen. Der eurasische Weg der Weisheit*, Basel 1981; J. Halifax, *Schamanen, Zauberer, Medizinmänner, Heiler*, Frankfurt/M. 1983; V. Diözegi, *Samanizmus*, Budapest 1962.

²⁵ А. Strauss, *нав. дело*, 383.

²⁶ Према овом гледишту, жене су и вештице које се баве чарањем, увобене су у своју струку након продаје своје душе Баволу. Оне ступе у Баволску службу и шире антихришћанске науке. Упор. Г. Димкова, *Народни лечитељки — бајачки*, Бугарски фолклор, VI/2 Софија 1980, 54.

²⁷ F. S. Krauss, *Tausend Sagen und Märchen der Südslaven*. T. I., Leipzig 1914, 410.

Упркос непријатељству хришћанске цркве према народним лекаркама, народ је увек веровао у њихову снагу и тражио њихове услуге. Фридрих Краус о овој појави каже:

На празницима прекретницама годишњих времена и на пољским празницима жене су још и данас као и некад носиоци важних религиозних ритуала. Оно што је некад био свет и неповредљив обичај, нова наука спаса је прогласила култом злих осуђених духова. Одржала се, међутим, упркос гоњењу, стара прогоњена вера у личности које су посвећене у старе култове, добро упознате с њима и искусне.²⁸

Захваљујући овоме мишљењу, у многим местима Балкана, „знајуће жене“ су биле ослобођене гоњења и није им се судило као вештицама, како је било уобичајено у Западној Европи у средњем веку,²⁹ иако су местимице биле подвргнуте мазији.³⁰

Особине и начин рада мудрих баба

Такозване мудре бабе су обично старијих година; по правилу, раде као лекарке тек после климактеријума. То је повезано са веровањем оријенталног порекла да је жена мање чисто биће од мушкарца³¹ и то пре свега у фази фекундације праћене менструацијом.³² Одговарајући овој представи, она може лечити тек у стадијуму ритуалне чистоће, тј. после завршетка стадијума нечистоће, односно после менопаузе. Она је увећана у своју струку путем породичне традиције, јер је лечење тајна наука и породично наследство се предаје од лекарке на сродницу тек пред смрт. Има, међутим, и лекарки које своју способност лечења откриву после необичног догађаја, на пример, кад једна од њих улови змију и убије је на Бурбевдан. Њима је лечење споредно занимање; иначе, бабе се углавном баве пословима у кући или у сеоским економским заједницама.

Највећи део лекарки зна све области и методе лечења, иако и има таквих које су специјализоване за само једно под-

²⁸ F. S. Krauss, *нав. дело*, 111.

²⁹ Чак и у Мађарској су гоњења и суђења вештицама као и спаљивања вештица били ретки. Упор. L. Balassa — Gy. Ortutay, *нав. дело*, 722. О балканским приликама упор. VI. Bayer, *Ugovor s davolom. Procesi protiv čarobnjaka u Evropi i napose u Hrvatskoj*, Zagreb 1969, 215—419.

³⁰ Мазија почива на архаичном веровању да вештице у води не потону. Жену за коју се веровало да је вештица, везали су сељаци конопцем и бацали је у воду. Ако је потонула, одамах су је извукли и послали кући; ако, међутим, није потонула, убили су је као вештицу. Упор. VI. Bayer, *нав. дело*, 214 и сл.

³¹ Упор. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* (изд. H. Bach-told-Stäubli), T. III Berlin, Leipzig 1930/31, 1291 и сл.

³² Упор. између осталог M. Douglas, *Purity and Danger*, London 1966.

ручје лечења, као за ботанику, поробаје, видарство, бајање и слично.

Оне делују у два правца: У *позитивном смислу* су компетентне за сва подручја лечења. При томе најпре постављају дијагнозу, односно одређују узроке болести — на пример потапањем угља у воду³³ или мерењем болесника концем или врпцом да би се одредиле евентуалне аномалије.³⁴ После тога лече болесника, то јест ослобађају га чини. Бране од болести и предупредују их и могу да предскажу болест, односно здравље. У *обрнутом правцу*, по народном веровању, у стању су да призивају и болести и зло.³⁵

Феноменологија лечења

Лекарка лечи *целог човека*, то јест *тело и душу*.³⁶ У томе се разликује од већег дела представника научне медицине која тек у последње време почиње да уважава такав поступак. Психичко стање болесника се не може оделити од његовог телесног стања. О томе сведоче разни називи који су везани за болест и који увек обухватају и одређено душевно стање; тако на пример *сх. бџл* (телесна као и душевна) и *болест* као „нездрово, поремећено, ненормално стање организма и душе“.³⁷ Мудра баба врши целокупно лечење болесника путем искуствених комбинација различитих метода које је Kerewski Halpern у свом раду о надрилекарству у Шумадији³⁸ сакупила под енглеским називом “trust, talk and touch”.

1. Појам “trust” се тиче особитог односа поверења између лекарке и пацијента. Овај однос је везан за разне околности: с једне стране, за ауторитет лекарке, а, с друге, за социјалну блискост пацијента према њој.

Мудра баба је општепозната у сеоској заједници као лекарка; њене способности су општепризнате и због тога нису стављене под знак питања. Ова репутација ствара основу по-

³³ Ако жеравица потоне, болеснику се више не може помоћи; ако остаје на површини воде, болесник ће оздравити.

³⁴ Упор. G. Schubert, *Textilien als magische Mittel...*, 115 и сл.

³⁵ Из овог разлога су и Албанци избежавали тесан контакт са штригом, односно и гоњење штриге.

³⁶ Да душевно стање никад није независно од телесног, често се показује у казивању болести у народним песмама; упор. на пример:

Зашто си тџен, кахџен?

Да ли те глава забуја,
или ти ѝ кончи чъмаву,
чъмаву, Герге, булнаву?

М. Георгиев, *Ролата на болници в българския фолклор*, Български фолклор VIII, София 1982, књ. 4, 54—70, овде 55.

³⁷ Упор. примедбу 12.

³⁸ Исто.

верења према њој, које већ постоји пре терапије, и утврђује веру у лечење.

Други фактор који ствара поверење јесте чињеница да се лекарка и пацијент налазе на истој социјалној равни. Уопште, међу члановима једне балканске сеоске заједнице ретко постоји већа социјална дистанца; дакле, лекарка се ни у каквом погледу не разликује од осталих чланова. Она припада сеоској заједници. За њено занимање није потребно посебно образовање, него само одговарајуће године и спремност да прими колективно знање лечења које припада старој усменој традицији. Лекарка је, дакле, у свим погледима интегрисана у сеоску заједницу.

Све ово ствара атмосферу која веома повољно утиче на резултат лечења. Kerewsky-Halpern описује такву интеракцију између лекарке и пацијента на основу сопствене лекарске праксе.

Већ на почетку терапије лекарка и пацијент проводе довољно времена да би се добро упознали. Причају о заједничким познаницима и међу њима траже да успоставе неко, макар и далеко, сродство. Припремају се за терапију. Пацијент одложи своје активности за следећа три послеподнева а лекарка одреди своје време за терапију. Лекарка и пацијент постају сарадници. Одређују узајамни терапијски план.

Терапија много зависи од психолошких способности лекарке, Она мора да има сензибилитет и спремност саосећања са пацијентом да би утицала на његово душевно стање. Поред тога, мора да буде енергична и да верује у успех своје терапије како не би и сама, као што верује народ, оболела од болести коју жели да излечи. С једне стране, треба да буде достојна поверења, а с друге, да својим ауторитетом увери пацијента да ће оздравити. То је први услов за позитиван резултат терапије, пре свега у случају психичких обољења.

2. Под изразима "talk and touch", Kerewsky-Halpern подраумева терапију на вербалан и мануелан начин. Она конкретно говори о сугестији вербалним методима и додиривањем пацијента рукама. Између осталог, описује терапију вршену данас у Шумадији против црвеног ветра. Бајалица изазове неке метафоре, које се односе на црвену боју да би успоставила везу са црвеним ветром и почиње да их протерује у нижију земљу, у добро злих ветрова — проузроковача болести. Приређујући читаву серију црвених метафора болести, односно дисхармонију, бајалица поступа по општепознатом принципу у магији: *similia similibus*. Да би евоцирала духове Оног света, бајалица имитира многе животиње и њима асоцира исто тако метафоре, упореди:

Отуд иде црвена квочка,
Води девет црвених пилића,
Падоше на црвени буњак,
Покупише црвени црвићи.³⁹

Она стално понавља ове изреке наводећи друге врсте животиња и на тај начин доводи себе и пацијента до хипнозе. У овом стању се активирају ендорфини који — као и морфини — ублажују болове и смирују пацијента.⁴⁰ Појача се чак и самопоуздање пацијента. То су појаве на које у последње време и неуролози, ендокринолози, имунолози, психијатри, антрополози и други све више обраћају пажњу.

Речима, уопште, припада веома важна улога у народној медицини на Балкану. Ово се примећује из етимологије неких израза за лекарке и лечење као сх. *бајалица*, *бахорица*, мак., буг. *бајачка*; сх., мак. *бајати (се)*, буг. *баја*. Све оне потичу од индоевропског корена *бха* — који се налази и у стариндијском *сabhа* „скуп у којом се разговара“, у старонемачком *rappan* „речима и бајањем прогнати духове“.⁴¹ На вербалну делатност указују и сх. *врачати*, мак., буг. *врачувам*, „зачарати“, односно сх. *врачара*, мак., буг. *врачка* који као и словенска реч *враг*, потичу из индоевропског корена *вер* у значењу „говорити“.

3. Заклињања су наравно увек праћена мануелном активношћу. Kerewsky-Halpern у свом раду⁴² наглашава исцељујући ефекат додиривања пацијента рукама. Овај ефекат потврђује Иванка Арабаџиева — бугарска бајалица, говорећи да њена моћ лежи у њеним устима и рукама.⁴³ Лака, додирујућа, сензибилна рука бајалице често се помиње у народној књижевности Јужних Словена.⁴⁴ По мишљењу аутора Kerewsky-Halpern — и она добро познаје народно лечење — ово додиривање пацијента рукама представља начин комуникације којим се

³⁹ Исто, 6.

⁴⁰ Исто. Упор. и *Schamans and Endorphins*, Special issue of *Ethnos*, Journal of the Society for Psychological Anthropology (ed. by Prince R.), T. 10, 4/1982, пре свега Н. James, *Possible involvement of endorphines in altered states*, 394—408.

⁴¹ Упор. М. Vasmer, *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, T. I. Heidelberg 1953, 66; Р. Skok, *Etimologijski rečnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. I, Zagreb 1971, 93.

⁴² В. Kerewsky-Halpern, *нав. дело*.

⁴³ Упор. Г. Димкова, *нав. дело*, 56.

⁴⁴ Упор. следећи пример (Г. Димкова, *нав. дело*, 55):

Не бой се, синко,
иди при Дина басмарка —
тя знае да бае.
лека и е рџка,
ша ти прибае,
ша ти примине.

процес лечења држи у току.⁴⁵ Као што је добро познато, на Балкану, при комуницирању увек постоји физички контакт, као кад човек приликом поздрављања ставља руку на раме другог. У лечењу, квалитет додир је султилнији. Овде терапијски додир служи смирењу, релаксацији и лечењу пацијента. Додиром се, према Kerewsky-Halpern, истовремено потврђује савез међу учесницима у терапији. Поред тога, такав додир има још конкретније ефекте. Kerewsky-Halpern информише о пракси српских лекарки у Шумадији. Пре почетка терапије лекарка намаже руке свињском машћу. У току терапије она додирне рукама пацијента док говори обрасце и при томе времена на време и упљува пацијента. Додир рукама појачава дејство њених речи и благотворно утиче на пацијента. Пропратне мере су при томе погледи, гласно дисање у уједначеном ритму са пацијентом, поплување пацијента и слично. И све ово се комбинује са емпиријским мерама, као што је чишћење рана алкохолом, једна врста лимфне дренаже палпацијом или употреба мелемног завоја.

Описане мере се односе на лечење црвеног ветра у Србији. У другим случајевима се заклинања комбинују са другим магијским радњама. У том контексту, на пример, играју улогу везивање демона у магијски чвор односно прикивање,⁴⁶ као и окруживање демона магијским кругом или опасивање болесног дела болесниковог тела.⁴⁷ Са последњим је везан мађ. израз *курузсол* „чарати“ који је словенског порекла и потиче од старословенског *крожити* (сх. *кружити*, мак. *кружи*, буг. *крвжа*). Иако ова реч није потврђена у словенским текстовима у значењу „чарати“, поменути ритуал сигурно је био познат и код старих Словена.

За разлику од шамана који примењује своје физичке силе при лечењу, мудра баба код балканских народа лечи комбинацијом разноврсних метода. Она се бори против демона болести пре свега речима и сугестијом, уз пратњу разних других мера емпиријског и симпатетског порекла, зависно од потреба у датој ситуацији. Дотичан инвентар је веома разноврстан и велик.⁴⁸ У комбинацији разних метода верује се да умножавање примењених метода у истој мери појачава дејство терапије. Следећи, скраћено наведен ритуал, који је Фридрих

⁴⁵ В. Kerewsky-Halpern, *нав. дело*.

⁴⁶ Упор. G. Schubert, *Textilien als magische Mittel...*, 108 и сл.

⁴⁷ Исто, 97 и сл.

⁴⁸ Упор. између осталог С. Levi-Strauss, *Der Zauberer und seine Magie*, *Strukturelle Anthropologie*, Frankfurt/M. 1967, 183—203; J. G. Frazer, *Der goldene Zweig. Eine Studie über Magie und Religion*, I, Frankfurt/M. 1977, 15 и сл.; *Vergleichende Volksmedizin* (изд. О. v. Hovorka, A. Kronfeld), Stuttgart 1908; G. Buschan, *нав. дело*; K. Seligmann, *Das Weltreich der Magie. 5000 Jahre Geheime Kunst*; Wiesbaden 1948; *Volksmedizin. Probleme und Forschungsgeschichte*. Изд. E. Grabner, Darmstadt 1967.

Краус забележио 1890. године у Хрватској, нека служи као пример за такав поступак:

Бајалица каже на почетку бајања: Бјежи с Петрова тијела и наметнуто и нагажено, Баволско, виловско, цопријско и чини и уроци. Ни с оцем грабено, ни с матером робено! Ни на тијелу Петрову не било робено! Док ово говори, бајалица одједном почиње да зева и прекида се: Ево ти, сад знам! То и то је болест! Одмах узме једну посуду са водом и говори изнад ње четири даљих бајања. После тога стави четири жеравице у посуду и каже: 1. од Бога, 2. од Бавола, 3. од вила, 4. од вештица, 5. од (те и те) болести. Ако прва жеравица падне на дно, болест потиче од Бога. Ако и друга жеравица падне на дно посуде, Баво је послао човеку болест. У том случају још може помоћи. Након тога, болесник баца сребрн новац у воду и умије се изнад посуде. После тога, бајалица извади новац из воде и стави га у свој џеп, излива воду са жеравицама преко крова куће и даље баје. Затим узме једну нит која је преостала и одбачена при предењу и са њом мери болесника од главе до пете и на такав начин изазива противчини. Обмота са нити три средња прста своје десне руке и три пута понавља обмотавање. При томе баје: Чини минни! Минте с овога крштенога тијела за горицу, гаје се сунце не раба, гаје крштено тијело не долази, гаје се Богу не моли. И на врага, и на вражија врата, и на онога, ко вас је ту посла. При трећем обмотавању расеца нит изнад главе болесника и каже: Ресекали су их (чини). Следују даља мерења и бајања, док духови коначно не буду отерани.⁴⁹

Као што се види и из овог примера, лекарке делају према сопственом искуству по налогу Господа Бога, свете Деве Марије и Светих које у својим заклинањима моле за помоћ. Баба Peta Michova из села Чомаковци, у Белослатинској, једна доста позната лекарка, прича да јој се у детињству у сну јавила Света Петка са корпом напуњеном биљкама. Онда је Света Петка објаснила значај сваке одређене биљке и предсказала јој будућност надрилекарке.⁵⁰

На тај начин, жене на Балкану створиле су један терапијски потенцијал који је сасвим функционалан додатак могућностима научне медицине и који све више признаје и школска медицина.

⁴⁹ F. S. Krauss, *Volksglaube und religiöser Brauch...* 47 и сл.

⁵⁰ Г. Димкова, *нав. дело*, 56.

DIE FRAU IN DER VOLKSHEILKUNDE AUF DEM BALKAN

R e s ü m e e

Nach einleitenden Bemerkungen zur volksmedizinischen Praxis allgemein, in der sich empirische mit magischen Heilmethoden verbinden, wird auf die Bedeutung der Volksmedizin auf dem Balkan eingegangen. Bis zum Beginn unseres Jahrhunderts befand sich diese im Vordergrund der medizinischen Versorgung der Bevölkerung und stellt heute noch ein zusätzliches therapeutisches Potential, teilweise auch eine Alternative zur wissenschaftlichen Medizin dar.

In den zentralen Balkanländern sind es die weisen alten Frauen, denen die Domäne volkstümlichen Heilens gehört. Sie sind es, die sich in den ländlichen Regionen auf komplexe Heilmethoden spezialisiert haben. Lediglich bei Türken und Ungarn, einstigen Reitervölkern mit schamanistischen Traditionen, spielt der Mann die bestimmende Rolle in der Volksmedizin.

Bei der Rolle, die die Frau als Therapeutin im Zentralbalkan spielt, scheinen einstige matristische Krankheits- und Schicksalsvorstellungen der Balkanvölker durch. Die balkanischen Zauberheilerinnen haben nämlich deutliche Züge der einstigen dualistisch vorgestellten Großen Mutter, die auch über das Schicksal und die Krankheiten des Menschen waltete.

Die weise alte Frau auf dem Balkan ist eine Wissende (vgl. z. B. skr. *v(j)eštica* »Zauberfrau« zu urslav. **věd-* »wissen«). Sie weiß um die Zusammenhänge der diesseitigen Natur, um Eigenschaften und Wirkungsweise von Kräutern und natürlichen Heilmitteln. Sie kennt aber auch die Geheimnisse der jenseitigen Welt sowie Mittel und Wege, um die Krankheitsdämonen zu bannen. In ihrer Therapie agiert die heilkundige Frau im Diesseits wie im Jenseits und ist eine Mittlerin zwischen den Welten.

Als Frau im fortgeschrittenen Alter nach der Menopause, d. h. im Stadium der rituellen Reinheit, übt die Heilerin ihre heilende Tätigkeit nebenberuflich aus. Sie wird in ihre Kunst über Familieintradition eingeführt. Sie ist zuständig für alle Bereiche der Krankheitsbehandlung. Hierbei stellt sie Diagnosen, heilt Krankheiten bzw. Befreit den Kranken von seiner Anzauberung; sie beugt Krankheiten vor bzw. kann auch Voraussagen über Krankheit bzw. Gesundheit treffen. In umgekehrter Richtung kann sie Krankheiten bzw. Böses auch anzaubern.

Die Volkshelilerin behandelt den *ganzen* Menschen, d. h. *den Körper und die Seele*. Sie stellt ein besonderes Vertrauensverhältnis zu dem Kranken her, das einerseits auf der Autorität der Heilerin, andererseits auf der sozialen Nähe des Patienten zu ihr beruht.

In der praktischen Arbeit der Heilerin kommt es in erster Linie auf ihre psychologischen Fähigkeiten an. Sie muß Sensibilität und Einfühlungsvermögen besitzen, andererseits auch ihre Autorität bewahren.

Sie heilt durch eine geschickte Kombination von verbalen und manuellen Methoden. Durch ihre Beschwörungsformeln versetzt sie sich sowie den Patienten in eine Art Hypnose, die beim Patienten Reaktionen auslöst. Beschwörungen werden von manuellen Handlungen begleitet, u. a. die Berührung des Patienten mit den Händen, die der Entkrampfung, Beruhigung und Heilung dient. Hinzu kommen Augenkontakt mit dem Patienten, Atmen im Gleichschritt mit ihm, Anspuchen, aber auch empirische Maßnahmen wie Reinigung von Wunden mit Alkohol, Salbenverbände u. a. Schließlich werden solche Maßnahmen mit magischen Praktiken kombiniert, in denen beispielsweise parallel zu Beschwörungsformeln Kohlenstücke ins Wasser gelegt und sinken gelassen werden; der Kranke mit einem Faden von Kopf bis Fuß gemessen wird oder der Krankheitsgeist durch Umwicklung der Finger mit einem Faden auf magische Weise eingekreist und gebannt wird.

